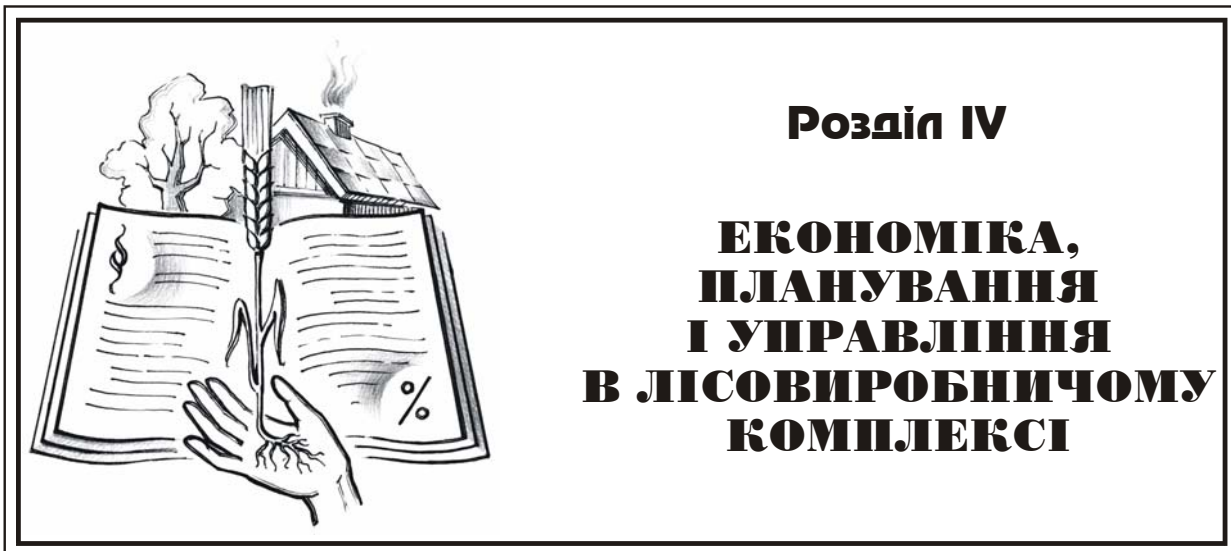

УДК 338.242

Проф. Б.М. Мізюк, д-р екон. наук – Львівська КА

ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ ТА ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Проблемні ситуації, що виникають у процесі трансформації економічних відносин, пов'язані з переглядом інституційної ролі низових елементів господарської системи, в ролі яких виступають підприємства. Розглянуті взаємні очікування і сподівання між підприємствами та економічними і соціальними суб'єктами зовнішнього оточення. Розкрито фактори та шляхи подальшої стабілізації суб'єктів господарювання.

Prof. B.M. Mizyuk – Commercial Academy of Lviv

The Institutional Role and The Evolution Way of development of native Enterprises

The problematic situations which rise in the process of transformation of economic relations dealt with the review of the institutional role of low elements of economic system. These elements are enterprises. Mutual hopes and expectations between the enterprises and economical and social subjects of environment are considered in the article. The factors and the ways of the stabilization of social subjects are shown.

Проблемні ситуації, що виникають у процесі трансформації економічних відносин, пов'язані з переглядом інституційної ролі низових елементів господарської системи, в ролі яких виступають підприємства. У статті розглянуті взаємні очікування і сподівання між підприємствами та економічними і соціальними суб'єктами зовнішнього оточення. Розкриті фактори та шляхи подальшої стабілізації суб'єктів господарювання.

Підприємство займає особливе місце в життєдіяльності сучасного суспільства і виступає основним структуротворним мікросоціумом суспільства. У ньому, зокрема, поєднуються трудові, матеріальні і фінансові ресурси для виробництва продукції та послуг. Крім того, підприємства є джерелом задоволення потреб у товарах і послугах, а також місцем прикладення робочої сили більшості працездатного населення. Трудовий колектив підприємства виступає первинним соціальним утворенням, де поєднуються індивідууми і соціум, і через нього реалізуються потреби людини в громадянському призна-

ченні. Взаємодії між підприємствами певною мірою визначаються правовим середовищем держави і служать моделлю взаємостосунків юридичних осіб різноманітних форм власності.

На нашу думку, роль підприємства як інституційного економічного суб'єкта можна оцінювати по-різному. По-перше, основне призначення підприємства полягає у забезпеченні певного доходу його власникам. По-друге, суть підприємства, насамперед, полягає у виробництві товарів та послуг і задоволенні матеріальних потреб суспільства. Важливим є й те, що підприємство виконує функцію забезпечення зайнятості населення. Однак, насправді, роль підприємства в житті суспільства є набагато ширшою, а питання про те, яким воно має бути у вітчизняній економіці, є набагато складнішим. Отож виникає необхідність системно оцінювати суттєві ознаки підприємства на сучасному етапі становлення економіки.

Для цього слід визначити перелік очікувань і сподівань від підприємства економічними і соціальними суб'єктами, і навпаки – очікувань та можливостей задоволення різноманітних потреб підприємства економічними і соціальними суб'єктами. Зокрема, в ролі останніх виступають: населення і його окремі групи (працівники підприємства, члени їхніх сімей, акціонери, інвестори, власники тощо); інші підприємства (реальні і потенційні партнери, конкуренти, власники нових технологій, фінансових та матеріальних ресурсів тощо); банки; податкові органи; науково-дослідні та проектно-конструкторські організації; місцеві і державні органи виконавчої і законодавчої влади; навчальні заклади і т.п. Зокрема, населення очікує від підприємства забезпечення робочими місцями і відповідно засобами до існування, а також можливості самореалізації у колективі, матеріальної і моральної підтримки в надзвичайних ситуаціях, отримання доходів від вкладень у певне підприємство, попит на організаційно-технологічні інновації тощо. Від інших підприємств очікуються: попит на товари та послуги; залучення кадрів, що отримали кваліфікацію та досвід роботи на певному підприємстві; отримання доходів від засобів, вкладених у певне підприємство; попит на нові технології тощо.

З боку банків від підприємства очікують попит на кредити та банківські послуги, вчасне повернення кредитів та відсотків на них. Податкові органи також очікують від підприємства своєчасної сплати податків до бюджету. Науково-дослідні та проектно-конструкторські організації сподіваються на попит щодо науково-дослідних та конструкторських розроблень. Місцеві та державні органи виконавчої та законодавчої влади очікують достатній обсяг податкових надходжень для формування державного і місцевого бюджетів, а також реалізації структурної політики в реорганізації економіки. Навчальні заклади, у свою чергу, очікують попит на підготовлених спеціалістів тощо.

Виходячи з переліченого вище, підприємство сподівається та очікує від навколишнього середовища на таке. Від населення – попиту на товари та послуги, залучення робочої сили, інноваційних пропозицій, залучення засобів через цінні папери, відданості працівників інтересам підприємства, визнання його суспільної цінності, підтримки в надзвичайних ситуаціях. Від інших підприємств сподівається попиту на пропоновану продукцію та послуги, залучення кваліфікованих кадрів, котрі набули позитивного досвіду на інших

підприємствах, отримання доходів від засобів, які були вкладені в інші підприємства, попиту на нові технології. Від банків – отримання довготермінових і короткотермінових кредитів, якісного депозитно-кредитного обслуговування. Від науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій – пропозицій щодо потрібних технологічних інновацій. Від податкових органів – надання податкових пільг і відтермінувань платежів до бюджету. Від місцевих та державних органів виконавчої та законодавчої влади – бюджетного фінансування, замовлень на продукцію та послуги, координацію діяльності з іншими підприємствами, створення і підтримки зовнішніх умов діяльності, а також інформаційної підтримки.

З цих позицій можна зробити висновок, що основне призначення підприємства – це здійснення виробничих і відновлювальних процесів відповідно до вимог і потреб суспільства, держави, власників, трудового колективу, ділових партнерів тощо. Доцільність існування та функціонування конкретного підприємства визначається платоспроможним попитом на його продукти та послуги, а також місцем у структурі матеріально-фінансових потоків і ролі в життєзабезпеченні населення.

Отже, функції підприємства є багатогранними і складними. Особливо це стосується соціальної функції, оскільки взаємні сподівання й очікування підприємства і населення лежать в основі існування суспільства. Інші функції підприємства стимулюють на мікроекономічному рівні рух матеріальних, фінансових та інформаційних потоків, переміщення робочої сили та реалізують дію економічних сил у конкуренції.

Для обґрунтованого вироблення лінії поведінки підприємства в умовах нестабільного економічного середовища потрібен глибокий аналіз внутрішнього і зовнішнього середовищ підприємства і співставлення його результатів з сучасним уявленням про підприємство в рамках економічної теорії.

Більшість підприємств України зараз перебуває у кризовому стані і є збитковими. Сума взаємних заборгованостей перевершує сумарний обсяг грошових засобів на рахунках у банках, є низькою інвестиційна активність. Більшість підприємств взагалі не робить капітальних вкладень, а всі наявні засоби спрямовують на оплату праці і поповнення оборотних засобів. Внутрішня ситуація на більшості підприємств характеризується такими процесами:

- самоідентифікація підприємства на юридичному рівні як цілісної та обособленої від інших соціоекономічних структур системи;
- позиціонування підприємства на ринку його діяльності;
- трансформація форми власності підприємства;
- зміна напрямів діяльності, тобто диверсифікація номенклатури продукції, покупців і постачальників, зміна сегментів регіонального і галузевого ринків, співвідношення між внутрішніми і зовнішніми стимулами оновлення продукції, технології, зміни конкурентного статусу підприємства тощо;
- зміна вкладу колективу підприємства, розрив існуючих раніше функціональних, формальних і неформальних зв'язків між членами колективу;
- пошук нових форм і методів управління підприємством.

Всі ці процеси призводять до нестабільності внутрішньої обстановки, зміни меж, розмірів і сфери діяльності підприємства. У такій ситуації дрібні підприємства кон'юнктурного типу характеризуються достатньою мобільністю

для своєчасної реакції на зміну попиту, але водночас стають чутливими до внутрішніх конфліктів, нестачі оборотних засобів, неможливості отримання довготермінових та середньотермінових кредитів тощо. Великі промислові підприємства поєднують інституційну стабільність з функціональною нестабільністю, що супроводжується постійними простоями і зривами виробничого процесу, затримкою виплати заробітної плати працівникам, заборгованістю перед іншими підприємствами та банками.

Реальність перелічених вище процесів характеризується як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. З одного боку, вони пояснюються цілком зрозумілими труднощами входження країни в нове соціально-економічне середовище ринкової економіки, а з другого – результатом суб'єктивної поведінки підприємств в умовах невизначеності порядку економічного реформування і переходу до ринкових відносин.

Аналіз статистичних даних, публікацій у засобах масової інформації і результатів вибіркового обстеження підприємств, інтерв'ювання їх керівників свідчить, що багато аспектів функціонування підприємств можна пояснити з позицій концепції "фізичних осіб". Згідно з цією концепцією основними аспектами ринкових і позаринкових економічних взаємодій виступають не підприємства, а особи, що мають змогу вирішувати від імені підприємств. Вільна конкуренція на ринку товарів та послуг поступається місцем змові чи протидії фізичних осіб, що часто набуває не лише протиправного, але й кримінального спрямування. Після розвалу планово-адміністративної системи і децентралізації управління підприємства залишилися практично єдиними цілісними, організаційно та юридично стійкими структурними складовими економіки країни. На підприємства, по суті, ліг весь тягар економічної і соціальної відповідальності, що раніше розподілявся у всій вертикалі галузевих і владних організацій. Одночасно в Україну збільшився потік імпортованих товарів, що багаторазово посилив конкурентний тиск на вітчизняного виробника. Крім того, керівники підприємств позбулися методичної підтримки у питаннях управління в нових умовах, оскільки попередні розробки та рекомендації безнадійно застаріли, а нові, як правило, є завжди недосконалими перекладами західних матеріалів, що непридатні до умов перехідного періоду. До всього того додався перерозподіл власності, що змусило перевести увагу з питань організації і управління на питання забезпечення влади через титул власності. У цих умовах багато підприємств опинилося на межі існування, а управління зазнало значної негативної трансформації.

На цей час виникла проблема банкрутства переважної більшості підприємств, а це, у свою чергу, веде до розвалу більшої частини вітчизняного виробника і, відповідно, до серйозних і довготривалих соціальних наслідків.

Пошук причин поглиблення економічної кризи пов'язаний із встановленням факторів, що здійснюють негативний вплив на економіку країни на всіх її рівнях. Їх доцільно поділити на такі групи:

- макроекономічні, що визначають характер макроекономічного оточення підприємства і виникають в результаті макроекономічного регулювання;

- мезоекономічні, що пов'язані з галузевою і регіональною структурами, і виникають у результаті поведінки та взаємодій підприємств у рамках вертикальних господарсько-фінансових утворень;
- мікроекономічні, що пов'язані із взаємодією підприємств між собою на горизонтальному рівні;
- наноекономічні, що стосуються поведінки і особливостей взаємовідносин працівників безпосередньо на підприємстві.

Наведені групи факторів, на нашу думку, визначають як можливості стабілізації, так і загрози поглиблення кризової ситуації. Щодо підприємств домінантними виступають, насамперед, наноекономічні фактори. Вони викликають негативні наслідки господарювання як на підприємствах, так і в економіці країни загалом. Характерними рисами цих факторів є:

- розрив між особистими інтересами керівників та інтересами трудового колективу, що призводить до конфліктних ситуацій;
- різка різниця в оплаті праці керівників і виконавців;
- дисбаланс між коротко- і довготерміновими інтересами підприємства в бік короткотермінованих, що призводить до нестабільності;
- корупція на всіх рівнях управління і влади;
- обмеження вільної ринкової конкуренції, створення різноманітних бар'єрів для входження в ринок;
- криміналізація економічних відносин між фізичними особами, невідповідність товарних і фінансових потоків;
- неефективність використання обмежених ресурсів.

На нашу думку, основною причиною появи ситуацій, коли поведінка фізичних осіб замінює поведінку юридичних осіб, є реакція підприємства на потрапляння в "зону виживання". Втративши зовнішні і внутрішні орієнтири і звичні виробничі та інституційні зв'язки, підприємства опинились в маргінальному положенні. Єдиною метою для більшості підприємства стало самовиживання, що у свідомості працівників трансформувались в намагання будь-якою ціною зберегти роботу як джерело доходу. Однак ці джерела доходу для рядових працівників і керівників стали різними, а їх поведінка – різноспрямованою. Поява описаного економічного явища, на наш погляд, є не випадковою проміжною ланкою на шляху реформування економіки в останні роки, а закономірним результатом тривалого процесу змін. Це підтверджується і періодизацією розвитку економіки колишнього СРСР і незалежної України під кутом виділення самостійних економічних взаємовідносин (табл. 1).

З табл. 1. зрозуміло, що характер управління щодо рівня суб'єктів послідовно знижувався. Перехід до періоду "Економіки фізичних осіб" став наслідком багатолітньої тенденції "дроблення" основних економічних суб'єктів. В останнє десятиліття економіка ніби за інерцією досить непомітно перескочила період "Економіки підприємств" і зупинилась у фазі "Економіка фізичних осіб".

Але настання цієї фази не було неминучим. Навпаки, вона певною мірою була спровокована рішеннями в ході макроекономічних реформ. Свідоме послаблення впливу на підприємства з боку виконавчих органів влади, порушення життєзабезпечувальних функцій підприємства, нерозуміння ролі приватної власності у сучасній економіці і перебільшення ролі так званого "відчуття господаря" у підвищенні ефективності діяльності підприємства, а

також поспішна приватизація як підприємств, так і їхніх інфраструктур призвели до надмірного відокремлення приватних і громадських інтересів і закриття можливостей для соціального компромісу у суспільстві.

Табл. 1. Періодизація розвитку економіки

Період	Ключові події	Тип правління	Самостійні економічні агенти	Умовна назва
40-50 роки	Реформа управління 1941 року	Централізований	Держава	"Економіка держави"
Кінець 50-х – середина 60-х рр.	Господарська реформа 1957 р.	Регіональний	Економічні райони, раднаргоспи	"Економіка регіонів"
Середина 60-х – середина 70-х рр.	Економічна реформа 1965 р.	Галузевий	Галузеві міністерства	"Економіка галузей"
Середина 70-х – середина 80-х рр.	Реформа управління промисловістю 1973р. Генеральні схеми управління промисловістю	Підгалузевий	Головні управління міністерств, Всесоюзні промислові об'єднання	"Економіка підгалузей"
Середина 80-х – середина 90-х рр.	Перебудова 1985р.	Заводський	Великі підприємства об'єднання	"Економіка великих підприємств"
1992-1994 рр.	Приватизація	Цеховий	Підприємства, малі підприємства, спільні підприємства, і т.д.	"Економіка малих підприємств"
1995-1999 рр.	Чекова, післячекова приватизація	Індивідуально-груповий	Керівники підприємств, підрозділів, фізичні особи	"Економіка фізичних осіб"

Викликає певний інтерес аналіз трьох останніх періодів становлення економіки у пострадянський період. Попередньо, у дореформений період, після тривалих пошуків і експериментів у сфері оплати праці, матеріального і морального стимулювання праці керівників, склалася система, в якій благополуччя керівника визначалося, в основному, двома факторами: значущістю підприємства у структурі галузевих пріоритетів і ступенем виконання основних планових показників діяльності підприємства. На реалізацію такого підходу працювала вся господарсько-виробнича ідеологічна система. У результаті на якийсь час було досягнуте певне зближення особових і службових інтересів переважної більшості керівників підприємств. Цей етап ми умовно назвали "Економікою підприємства".

Після розвалу управлінської вертикалі зовнішня складова оцінки діяльності керівників самостійних підприємств практично відійшла на задній план. Вплив оцінки з боку трудового колективу, що і раніше не відігравав особливої ролі, в умовах розширення повноважень керівників звівся до мінімуму. Це пов'язане також із введенням контрактної системи найму на роботу. У таких умовах не могли не вийти на перше місце особисті інтереси керівників. До того ж при різкому економічному спаді задоволення матеріальних інтересів керівників не обов'язково пов'язане з результатами роботи підприємства і часто досягається шляхом використання службового становища. Зрозуміло,

міло, що інтереси керівників як фізичних осіб вступають у протиріччя з інтересами колективу, але у ситуації, коли відсутня система конкретної відповідальності керівників, набирає силу тенденція одноособового прийняття рішень на основі власних інтересів. Таким чином, швидко пройшовши період "Економіки малих підприємств", економіка країни увійшла у стабільну фазу "Економіки фізичних осіб". Основна причина цього криється в недосконалому законодавстві і, насамперед, у законі "Про підприємства і підприємницьку діяльність", в якому практично відсутні демократичні норми управління. А це, у свою чергу, призвело до широкого запровадження авторитарного стилю управління підприємствами.

Очевидно, що ця фаза активно сприяє розвитку економічної кризи і є несумісною із становленням правової держави і розвитком у напрямку індустріального або, тим більше, постіндустріального суспільства. Подальше керування господарськими структурами в цьому напрямку призведе до вичерпання наявних ресурсів, нагромадження соціальних протиріч і пониження морального рівня населення. Крім того, здобуття невиробничих доходів фізичними особами за рахунок перерозподілу національного доходу і прав власності може призвести до критичної ситуації в масштабах держави. Отож подальше поглиблення фази "Економіки фізичних осіб" пов'язане з групуванням економічних суб'єктів, що мають спільні інтереси.

Можливі два варіанти подальшого ходу подій. Перший – поглиблення розриву між керівниками і колективами і створення горизонтальних структур легально чи нелегально об'єднаних керівників підприємств, державних і муніципальних працівників різного рівня. Другий варіант пов'язаний із наближенням інтересів колективу підприємства і його керівництвом, створенням вертикально інтегрованих економічно ефективних господарсько-фінансових структур, які сприяли б розвитку економіки. Перший варіант веде до "мафізації" економіки, переходу до нового періоду "Економіки кримінальних груп", посилення структурного і поведінського монополізму, обмеженню конкуренції тощо. Другий варіант означає консолідацію, введення демократизму в управлінні на всіх рівнях економіки, зближення інтересів при певному взаємному і добровільному їх самообмеженні. Власне, другий варіант дає змогу реалізувати перехід до соціально-орієнтованої ринкової економіки. Постає питання про створення таких організаційно-економічних механізмів, які дали б змогу здійснити швидку корекцію цільових установок і курсу становлення менеджменту підприємств. Цілком зрозуміло, що такі універсальні механізми зараз відсутні. Але потрібно послідовно розробляти та впроваджувати у практику діяльності підприємств доцільні в цих відношеннях заходи.

Література

1. Клейнер Г.Б., Тамбовцев В.П., Качалов Р.М. Предприятие в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность. – М.: Экономика, 1977. – 286 с.
2. Мізюк Б.М. Системні основи теорії та інструментарій менеджменту підприємства. – Львів: Коопосвіта, 2000. – 418 с.